

The Reflection of Popular Culture in Jami's *Haft Orang*

Zinab Nouri Sorkhani¹, Fatemeh Heidari^{2*}

Received: 05/07/2021

Accepted: 29/05/2021

Abstract

People's culture is a collection of common customs and traditions of a people in a society that reflects the actions and manners of the past of that society and is rooted in their history. It, consequently, is a fertile source for its nation, and it is also a reliable support for the people to stand against adversity and difficulties in critical historical periods as necessary. Since the poetry of poets sometimes reflects the customs and beliefs of the people, and shows the course of thought, belief system, and the culture of the poet's time, one can find these notions in the works of poets and thinkers such as Jami. Considering the importance of folk elements and its impact on the socio-cultural dimensions of Iran, and its reflection in Persian literature, this study uses the definitions of folk elements in the field of popular science and art, and also relies on folk beliefs by analytical-content and qualitative method. The study of popular culture is discussed with regards to Jami's *Haft Orang*.

* Corresponding Author's E-mail:
fateme_heydari10@yahoo.com

Keywords: Jami; Haft Orang; folk culture; folklore; people's beliefs; customs.

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Karaj, Karaj, Iran.

<https://orcid.org/0000-0002-0453-9404>

2. Associate Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Karaj, Karaj, Iran.

<https://orcid.org/0000-0002-7522-2797>

Research background

Regarding Haft Orang, it should be said that this work has not been analyzed as it should be particularly from the perspective of popular culture. But there are a few that have been done about Jami's Haft Orang, such as: "Storytelling style in Haft Orang Jami", written by Barat Mohammadi (2011). This article deals only with the characteristics and structural patterns of its narrative elements.

Afrasiabpour (2012) has studied animal allegories in Haft Orang in the article "Allegory of Animals in Seven Orang Jami". The article "Making allegorical anecdotes in Jami's Haft Orang "written by Khalili Jahantegh (2001) deals with the structure and atmosphere of the story. However, no research has been done on the study of popular culture in Haft Orang in the scope of this article.

Objectives, questions, assumptions

Many popular beliefs in the past have retained their place in today's civilized life. Understanding and introducing folk elements in each historical period and its reflection in the works left from those periods is necessary and important as the origin of literature is a collection of manifestations of popular culture. Accordingly, this research has been done in order to answer the following questions.

What are the most important elements of folk culture in Haft Orang? Is it possible to make a connection between the allegorical characters of the system and popular culture? How much knowledge does Jami have in Haft Orang?

Discussion

Sadegh Hedayat quotes that folklore studies the life of the masses in civilized countries, which means that folklore material is found in

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 9, No. 39

August-September 2021

Research Article

nations that have two cultures, one related to the educated class and the other to the common class.

However, Jami is a mystic poet whose thoughts originate from religious and Qur'anic teachings. The mystical insight that was in his mind led him to the educational literature considering that the most used character role in Haft Orang is the character of the common people.

It can be concluded that Jami is not without popular culture. Haft Orang uses a work in the field of official Iranian literature, and from the moral and mystical theme and other similar works influences the audience more. Since according to the findings of a dissertation "study of allegories of Haft Orang Jami, the common people have the highest frequency in the characters of Haft Orang; therefore, this research has studied and recognized the culture of the common people and its constituent elements. We found the impact of popular culture on this valuable work.

Conclusion

In the field of medical knowledge, especially medical drugs, bearing their medicinal properties in mind, Jami has made less of these references in his verses, but has made special interpretations and compositions of the medical themes. The extraordinary use of the color of herbal medicines and their substitution for the desired color has given a wonderful beauty to his verses, but in general, this can be the case for several reasons, as it should not have benefited from the themes of explaining the signs. The general public was familiar with it, and on the other hand, Jami lived in an age when the Iranian people were not as interested in medicine and acquiring medical knowledge as Jami was.

Astronomy and the beliefs of the people are also reflected on a completely vulgar and not so complicated level in Haft Orang. Jami does not want to express science in the field of astronomy; however,

in the astronomy section, he makes the most use of the terms and names of the stars in illustration. In only a few cases does he make a passing reference to the properties of the stars. Jami has made tremendous use of new principles and employed a variety of meanings in creating new images of the mythical characters. References to the characteristics of miracles and narrations left by these characters in the verses have helped the readers to understand better and make an eloquent work which, all in all, shows the poet's mystical vision. Considering that the highest frequency of characters used in the system of Haft Orang are the common people, the knowledge and beliefs of the poet is also reflected in this system to the level of the common people. It could, finally, be said that Haft Orang was written to educate the masses.

References

- Afrasiabpour, A. (2021). Animal allegory in Masnavi Haft Orang. *Persian Language and Literature Quarterly (Literature and Mysticism)*, 4(13), 103-118.
- Hedayet, S. (2005). *Scattered posts* (in Farsi). Cheshmeh.
- Jami, A. (1999). *Haft oranges* (edited by Ali Khanzad & Hosin Amadi Tarbiat). Mirazeh Maktoob.
- Khalili Jahantegh, M. (2001). Making allegorical anecdotes in Haft Orang. *Journal of Humanities, Sistan and Baluchestan University*, 18, 173-182.
- Mohammadi, B. (2011). Storytelling style in Haft Orang. *Bahar Adab Stylistics Quarterly*, 4(4), 313-332.
- Zolfaghari, H. (2015). *Folk beliefs of the Iranian people* (in Farsi). Cheshmeh.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت / اورنگ جامی

زینب نوری سرخنی^۱، فاطمه حیدری^{۲*}

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۸)

چکیده

فرهنگ مردم مجموعه‌ای از آداب و رسوم و سنن رایج قوم در هر جامعه و بازگوکننده کنش‌ها و منش‌های گذشتگان آن جامعه است، در تاریخ آنان ریشه دارد و پشتوانه‌ای بزرگ و چشمه‌ای زاینده برای ملت‌هاست و همچنین در برش‌های حساس تاریخی بنا به ضرورت، تکیه‌گاهی مطمئن برای ایستادگی و پایداری مردم در برابر ناملایمات و دشواری‌ها به‌شمار می‌رود. از آنجا که شعر شاعران گاه بازتاب‌دهنده آداب و عقاید و باورهای مردم است و به مثابه آینه‌ای شفاف، می‌تواند سیر اندیشه و نظام باورها و نیز فرهنگ مردم دوران شاعر را بازتاب دهد، این پدیده را در آثار شاعران و اندیشمندانی چون جامی نیز به‌وضوح می‌توان دید.

باتوجه به اهمیت عناصر عامه و تأثیر آن بر ابعاد اجتماعی فرهنگی ایران و همچنین بازتاب آن در ادبیات فارسی در این پژوهش با بهره‌گیری از تعاریف عناصر عامه در حوزه دانش و هنر عوام و همچنین تکیه بر باورهای عامه با روش تحلیلی - محتوایی و کیفی به بررسی فرهنگ عامه در هفت / اورنگ جامی پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: جامی، هفت / اورنگ، فرهنگ عامه، فولکلور، باورهای مردم، آداب و رسوم.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی کرج، کرج، ایران.

<https://orcid.org/0000-0002-0453-9404>

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی کرج، کرج، ایران (نویسنده مسئول).

* fateme_heydari10@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-7522-2797>

۱. مقدمه

مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی، نویسنده نام‌آور و خاتم شعرای بزرگ پارسی‌گو (۸۱۷ ق)، برای ایضاح معانی و مضامین بلند عرفانی، مفاهیم انسانی و همچنین بیان عواطف و احساسات درونی از شگردهای مختلف ادبی بهره گرفته است. آثار جامی از نظم و نثر بسیار است؛ کتاب *نفحات الانس*، *بهارستان*، *اشعه‌اللمعات* به نثر و هفت *اورنگ* به نظم. هفت *اورنگ*، هفت کتاب است به نظم و در قالب مثنوی. اورنگ اول *سلسله‌الذهب* نام دارد، و جامی آن را به سبک *حدیقه‌الحقیقه* سنایی در سال ۸۸۷ ق در سه دفتر با مضامین «شریعت»، «طریقت»، «عشق»، «نبوت» و عدل و حکومت‌داری سروده است. اورنگ دوم با نام *سلامان و ابدال* که به نام «سلطان یعقوب» ترکمان «آق قویونلو»، در سال ۸۸۵ ق تألیف شده که نخستین بار در شرح/شارات خواجه نصیرالدین طوسی و *اسرار حکمه ابن طفیل* آمده و جامی آن را به نظم درآورده است. اورنگ سوم «با نام *تحفه الاحرار* که به سبک و سیاق *مخزن‌الاسرار* نظامی سروده شده و به مضامین «آفرینش»، «دین اسلام»، «نماز»، «زکات»، «حج»، «عزالت»، «تصوف»، «عشق» و «شاعری» اشاره دارد. در انتهای آن «جامی» پندنامه‌ای به فرزند خود «ضیاءالدین یوسف»، نگاشته و از جوانی خویش یاد کرده است. اورنگ چهارم *سبحة‌الابرار* است که در سال ۸۸۷ ق سروده شده و در آن تعالیم اخلاقی و عرفانی جامی در باب «توبه»، «زهد»، «فقر»، «صبر»، «شکر»، «خوف»، «رجا»، «توکل»، «رضا» و «حب» آمده است. اورنگ پنجم مثنوی عاشقانه *یوسف و زلیخا* که را سال ۸۸۸ ق سروده شده و به سبک خسرو و شیرین نظامی و ویس و رامین فخر گرگانی که با نام و یاد پیامبر، و بیان «معراج» و مدح «سلطان حسین بایقرا» آغاز شده و جامی در این منظومه از سوره «یوسف» در قرآن و نیز از روایات *تورات* نیز بهره برده است. اورنگ ششم مثنوی

بازتاب فرهنگ عامه در هفت / اورنگ جامی _____ زینب نوری سرخنی و همکار

عاشقانه‌ای دیگر با نام لیلی و مجنون است که آن را به وزن لیلی و مجنون نظامی و امیر خسرو دهلوی سروده و پرداخته است و اورنگ هفتم مثنوی حکمی و اخلاقی خردنامه / اسکندری است که در آن از حکیمان یونان همچون «سقراط»، «افلاطون»، «ارسطو»، «بقراط»، «فیثاغورث» و «اسکندر» سخن به میان آمده است.

جامی شاعری عارف است که اندیشه‌هایش از تعلیمات دینی و قرآنی سرچشمه گرفته است؛ بینش عرفانی که در اندیشه او وجود داشت او را به سوی ادب تعلیمی سوق داده و توجه به اینکه بیشترین نقش شخصیتی به کار رفته در هفت / اورنگ شخصیت عوام است می‌توان نتیجه گرفت که جامی از فرهنگ عامه بی بهره نیست و بی شک بخش وسیعی از فرهنگ هر جامعه را باورهای عامه تشکیل می‌دهد. برای تحقیق در فرهنگ هر ملت بهترین منبع ادبیات آن ملت است، چراکه ادبیات بهترین آینه‌ای است که ذهنیت هر ملت در آن منعکس می‌شود و مردم از فرهنگشان جدا نیستند و درواقع ارزش نهادن به خود من، مردم است. هفت / اورنگ اثری در حیطه ادبیات رسمی ایران و از درون‌مایه اخلاقی و عرفانی و دیگر آثار مشابه خود برای تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب از حکایت و تمثیل بهره می‌گیرد و از آنجا که براساس یافته‌های پایان‌نامه (بررسی تمثیلات هفت / اورنگ جامی) عوام بیشترین بسامد را در شخصیت‌های هفت / اورنگ دارد، در این پژوهش به مطالعه و شناخت فرهنگ عوام و عناصر تشکیل‌دهنده آن می‌پردازیم و میزان تأثیر فرهنگ عامه را بر این اثر ارزشمند درمی‌یابیم.

۱-۱. بیان مسئله

بسیاری از باورهای عامه در گذشته جایگاه خود را همچنان در زندگی متمدن امروزی حفظ کرده‌اند. فهم و معرفی عناصر عامه در هر دوره تاریخی و بازتاب آن در آثار به جا مانده از آن دوره‌ها ضروری و مهم است و خاستگاه ادبیات، مجموعه‌ای از جلوه‌های

فرهنگ عامه است و این تحقیق در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر صورت گرفته است:

۱. مهم‌ترین عناصر فرهنگ عامه در هفت /ورنگ کدام عناصرند؟
۲. آیا می‌توان ارتباطی بین شخصیت‌های تمثیلات منظومه با فرهنگ عامه برقرار کرد؟

۳. دانش جامی در هفت /ورنگ به چه میزان است؟

این پژوهش از نوع تحلیل محتواست که به شیوه کتاب‌خانه‌ای و از طریق گردآوری منابع یادداشت‌برداری و تجزیه و تحلیل داده‌ها صورت پذیرفته است و دایره پژوهش منظومه هفت /ورنگ جامی (۱۳۷۸) به تصحیح علی‌خان افصح‌زاده و حسین احمدی تربیت بوده است.

۲-۱. پیشینه پژوهش

در ارتباط با هفت /ورنگ باید گفت، تا به حال از منظر فرهنگ عامه به این منظومه آن‌چنانکه باید و شاید، نگریسته نشده است. اما پژوهش‌هایی در باب هفت /ورنگ جامی صورت گرفته است؛ ازجمله

- «اسلوب حکایت‌پردازی در هفت /ورنگ جامی» نوشته برات محمدی (۱۳۹۰): این مقاله صرفاً به ویژگی‌ها و الگوهای ساختاری و عناصر روایی چون طرح، ویژگی و شخصیت‌ها در جهت شناخت اجزای سازنده ساختمان حکایات و سبک‌شناسی پرداخته است.

- مقاله «تمثیل حیوانات در هفت /ورنگ جامی» نوشته علی‌اکبر افراسیاب‌پور (۱۳۹۱) تمثیلات حیوانی در هفت /ورنگ جامی را معرفی و بررسی کرده است.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت /ورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

– مقاله «ساخت حکایات تمثیلی در هفت /ورنگ جامی» نوشته مریم خلیلی جهانتیغ (۱۳۸۰) به ساختار و فضای قصه پرداخته است. اما پژوهشی در باب بررسی فرهنگ عامه در هفت /ورنگ جامی منطبق با سرفصل این مقاله صورت نگرفته است.

۳-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

جلوه‌های حیات معنوی و زندگی عملی مردم از دیرباز در فولکلور آن‌ها سابقه داشته و دارد، لذا آداب و رسوم و معتقدات آن‌ها در زندگی روزمره‌شان و همین‌طور در آثار به‌جا مانده از آن‌ها به‌خصوص در عرصه ادبی نمایان شده است و ما را با این واقعیت مواجه می‌سازد که فرهنگ عامه و ادبیات هر سرزمین با یکدیگر پیوندی ناگسستنی دارند و فولکلور هر ملت چه از جنبه‌های علمی و چه از لحاظ اجتماعی برای خود آن ملت و برای مردم سراسر جهان همانند ادبیات رسمی آن ملت ارزش و اهمیت دارد. اگر فولکلور هر ملت مانند ادبیات رسمی آن ملت برای جهان دارای ارزش و اهمیت باشد تأثیر هر یک بر دیگری را نمی‌توان نادیده گرفت. لذا می‌توان با بررسی و معرفی فرهنگ عامه و شناخت عناصر آن در آثار ادبی با رویکردی علمی – پژوهشی به آثار موردنظر نگریست.

۲. بحث و بررسی فرهنگ عامه در هفت /ورنگ

ادبیات غنایی به‌منزله بخشی از میراث ارزشمند زبان فارسی مضامین و عناصر خود را از باورهای مذهبی عمومی و طبیعی گرفته است. جامی از بزرگان شعر پارسی است که نه‌تنها از ضرب‌المثل‌ها، واژه‌ها و اصطلاحات عامه، بلکه از دانش‌های عوام و باورهای خرافی نیز در اشعار خود سود جسته است. در اینجا به بررسی و تحلیل ابیاتی از هفت /ورنگ جامی که عناصر فرهنگ عامه در آن‌ها متجلی است، می‌پردازیم. از آنجا که شعر

فارسی به تدریج در طی قرون مختلف بر همه عناصر فرهنگی دیگر چیرگی یافته و به آینه تمام‌نمای فرهنگ ایرانی مبدل شده و پندها و اندرزها، ضرب‌المثل‌ها و گفته‌های حکمت‌آمیز بیشتر در قالب شعری ورد زبان مردم شدند و همچنین تصوف که از مشرب ذوق و الهام سرچشمه می‌گیرد با شعر و شاعری که از همین لطیفه‌های نهانی برمی‌خیزد مناسبت تمام دارد. با این همه، صوفیه که در آغاز اهل زهد و پرهیز بودند در اوایل به شعر و شاعری علاقه نشان نمی‌دادند، اما دیری نپایید که شعر در راستای تعلیم و تبلیغ صوفی مقبول مشایخ ایشان قرار گرفته و جامی نیز برای بیان تعالیم خود از این شگردهای عامه سود جست است.

۱-۲. تعاریف و ویژگی‌های فرهنگ عامه

برای درک بهتر فرهنگ عامه نخست تعریفی از فرهنگ الزامی به نظر می‌رسد. گروهی در تعریف فرهنگ تکیه بر راه و روش و قاعده دارند و معتقدند شیوه زندگی و رفتار یک اجتماع در طول تاریخ است که فرهنگ نامیده می‌شود.

فرهنگ یا تمدن مجموعه‌ی پیچیده‌ای است که دربرگیرنده دانستنی‌ها اعتقادات هنر و اخلاقیات، قوانین، عادات و هر گونه توانایی دیگر است که به وسیله انسان به عنوان عضو جامعه کسب شده است وضع فرهنگ میان جوامع گوناگون بشریت و جایی که در اصول کلی قابل تحقیق باشد، موضوعی است مناسب برای بررسی قوانین اندیشه و کنش انسان (آشوری، ۱۳۸۰، ص. ۱۷).

برخی از تعریف‌ها تکیه بر میراث اجتماع و سنن تاریخی دارد و معتقد است که فرهنگ آن چیزی است که از پیشینیان برای آیندگان به یادگار مانده و زندگی امروز بر پایه آن بنا شده است و آینده هم با نفوذ و تأثیر آن شکل می‌گیرد و ساخته می‌شود (آشوری، ۱۳۸۰، ص. ۴۷). هر جامعه باتوجه به تصور و بینشی که از خود و آینده خود

دارند فرهنگ را تعریف می‌کنند. باتوجه به تعاریف، فرهنگ دربرگیرنده تمام چیزهایی است که ما از مردم دیگر می‌آموزیم و تقریباً همه اعمال انسان مستقیم یا غیرمستقیم از فرهنگ ناشی می‌شود، به عبارت دیگر، فرهنگ حقیقتی است که به انسان انسانیت و هویت می‌بخشد و آن را از حیوان متمایز می‌کند و به‌منزله اشرف مخلوقات او را جانشین خدا بر زمین قرار می‌دهد و فرهنگ عامه همان فرهنگ مردم است که در متن زندگی مردم جریان دارد.

قلمرو فرهنگ عامه گسترده است. ذهنیات هر فرد از باورها، پندارها، اندیشه‌ها، سخن و ادب عامه انباشته است. بسیاری از تدابیری که انسان برای آوردن نیازهای اولیه خود از قبیل تهیه پوشاک و خوراک و ابزار کار و مسکن به‌کار می‌گیرد و سهم عمده‌ای از آنچه را برای گذراندن اوقات فراغت در نظر دارد و بخشی از رفتارهای اجتماعی مثل آداب رفت‌وآمد، آداب سفره، نشست و برخاست، خیز و خفت، دید و بازدید، تعارفات مراسم و آداب زندگی از زادن تا مردن، همه این‌ها گوشه‌ای از فرهنگ عامه را تشکیل می‌دهد (بیهقی، ۱۳۶۰، ص. ۲۱).

فولکلور^۱ از فولک به‌معنای توده مردم و لور به معنای علم و دانش گرفته شده است و عبارت است از «مجموعه‌ای شامل افسانه‌ها، داستان‌ها، موسیقی، تاریخ شفاهی، ضرب‌المثل‌ها و هزلیات» (دهخدا، ۱۳۹۵، ذیل «فولکلور»). از خصوصیات ادب عامه و عناصر تشکیل‌دهنده آن می‌توان به ساده و بی‌پیرایه بودن آن، خصلت جمعی داشتن آن اشاره کرد، زیرا زاده اندیشه نسل‌های گوناگون است و آفریننده مشخصی ندارد، پویا و تکرارپذیر بودن آن (زیرا کار و کردار مردم جریانی پیوسته دارد) و گونه‌ها، شکل‌ها، مضامین، نظایر و روایات متعدد بودن آن اشاره داشت (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۱۰).

درباره فولکلور تعاریف گوناگونی از سوی اندیشمندان ارائه شده است، اما هیچ‌یک از این تعاریف جامع و مورد اتفاق همگان نیست، حقیقت آن است که فولکلور مجموعه‌ای گسترده از آداب و رسوم، آیین‌ها و ترانه‌های محلی، لالایی‌ها، ادبیات شفاهی، بازی‌های محلی و سنتی، صنایع دستی و حتی مثال‌ها و ضرب‌المثل‌هاست. معادل لفظ فولکلور در زبان فارسی اصطلاحاتی مانند دانستنی‌های عوام، دانش توده، فرهنگ عامه و... غیره است. درواقع فولکلور سخن از افسانه‌ها، ترانه‌ها، عقاید، آداب و رسوم، گویش‌ها، ضرب‌المثل‌ها و هزاران پدیده آشکار و نهان دیگر اجتماعی است که بازگوکننده شیوه زندگی، اندیشه‌ها و باور مردم آن جامعه است و مقصود از فرهنگ عامه تمام مفاهیمی است که زندگی واقعی توده‌های مردم هر کشوری را دربرمی‌گیرد.

صادق هدایت تعریفی نقل می‌کند بدین مضمون که «فولکلور به مطالعه زندگی توده عوام در کشورهای متمدن می‌پردازد، به این معنی که مواد فولکلور در نزد مللی یافت می‌شود که دارای دو پرورش باشند: یکی مربوط به طبقه تحصیل کرده و دیگری مربوط به طبقه عوام. برای مثال در هند و چین فولکلور وجود دارد، اما نزد قبایل وحشی استرالیا که نوشته و کتاب ندارند فرهنگ یافت نمی‌شود، زیرا همه امور زندگی این قبایل مربوط به نژادشناسی است» (هدایت، ۱۳۸۴، ص. ۴۰۷).

ارزش جهانی فولکلور بدان سبب است که فرهنگ و دانش عوام هر ملتی آینه ذوق و هنر و بیانگر خلق و خوی آن ملت، همچنین وسیله خوبی در راه شناختن خصوصیات آن‌هاست و غالباً با فولکلور ملل دیگر رابطه تاریخی، فلسفی، فرهنگی، معرفتی و مذهبی دارد، بنابراین آشنایی با مطالعه فولکلور موجب دریافتن احوال، افکار، ذوق هنر، حقایق و روحیات اقوام مختلف می‌شود و ما را بر آن می‌دارد که به ارزش

فرهنگ عامه خود پی ببریم و درصدد گردآوری آن برآییم، زیرا راه انتقال و ماندگاری فرهنگ عامل زبان است و به همین سبب در این انتقال شفاهی امکان دگرگونی و نابودی بخش‌هایی از فرهنگ و میراث اجتماعی قوم و جامعه وجود دارد، بدین ترتیب گردآوری مواد فرهنگ عامه ضرورت تام دارد.

۲-۲. باورها و عقاید و دانش‌های عوام در هفت/اورنگ جامی

دانش عوام برخاسته از عمق و ژرفای زندگی چندین هزار ساله بشر و پاسخ‌گوی نیازهای عامل انسانی است و نمی‌توان و نمی‌باید آن را به نام و نشان ملت یا فرهنگی خاص محدود کرد (هدایت، ۱۳۷۸، ص. ۲۳۳).

بنابراین دانش عوام را می‌توان مجموعه اطلاعاتی دانست که به‌طور پراکنده، نامنظم یا نادرست و عاری از دقت نظر در بین عوام در سراسر جهان رایج است. بخشی از این آموزه‌ها و اطلاعات به دانش‌های واقعی و رسمی مانند: «پزشکی، زمین‌شناسی، نجوم، هواشناسی، جانورشناسی و غیره» مرتبط می‌شوند و پاره دیگر در دایره شبه‌علم‌ها و خرافات و حامی قرار می‌گیرند که بر واقعیت‌های علمی منطبق نیستند و می‌توان ریشه آن‌ها را در عوامل طبیعی مثل ترس از بلایای طبیعی دانست که با روان‌شناسی انسان دیرین قابل تفسیر است. برای مثال می‌توان به مواردی همچون کیمیا یا برخی دریافت‌های نجومی بی‌اساس و نیز طلسم که از دوران گذشته مورد توجه بودند، اشاره کرد (بیهقی، ۱۳۶۵، ص. ۶۶). بنابر این تعریف، دانش‌های عوام از مهم‌ترین مباحث مربوط به فرهنگ عامه است و بررسی و تصاویر در آن ما را در دریافتن علل پیشرفت یا عقب‌ماندگی جوامع مؤثر خواهد بود و از سوی دیگر چشم‌اندازی از قدمت و پیشینه فرهنگ جوامع مختلف به مخاطبان خاص خود ارائه خواهد داد.

۱-۲-۲. باورهای پزشکی در فرهنگ عامه

اندیشه‌ها و آداب و رسوم مربوط به پزشکی، هرچند که در روزگار خود جنبه علمی داشته، امروزه در سایه پیشرفت دانش، نادرستی برخی از آن‌ها به اثبات رسیده و به شکل باورهای خرافی درآمده است و در زمره «پزشکی عامیانه» شمرده می‌شوند. بعضی از این باورها در اشعار جامی مشاهده می‌شود؛ برای مثال:

آبله: آبله برآمدگی قسمتی از بدن در اثر سوختگی یا زخم که در معنای تاول هم به کار رفته است و جامی به همین معنی در ۱۵ بیت از این واژه استفاده کرده است.

دست دادند که بی رنج و ملال سازیش آبله از کسب حلال

نه که از جام شوی باده‌گسار داریش بر کف دست آبله رو
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۵۹۴)

تباشیر: رایج‌ترین درمان تب در قدیم، تهیه و مصرف تباشیر بوده است. «در طب سنتی قدیم تباشیر در شمار داروهای سردی‌بخش بود و از آن در علاج بیماری‌های گرم، مانند خفقان و تب‌های شدید استفاده می‌شد» (باقری خلیلی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹).

تا که کند سردی کافور سرد بر دل گرم‌ت هوس خواب و خورد

کرده شب موی تو تصویر صبح روز اجل راست تباشیر صبح
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۵۳۳)

تنها ۲ بیت یافت‌شده در هفت / ورنگ علاوه بر ارائه تصویر و خنک‌های دل‌چسب صبح به خاصیت طبی آن نیز اشاره داشته است.

تبخال: در دانشنامه علم پزشکی آمده تبخال نوعی عارضه پوستی است که با مجموعه‌ای از تاول‌های کوچک که معمولاً کنار لب‌ها به وجود می‌آید مشخص می‌شود

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/ورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

و همراه با احساس گزش و خارج و عموماً مسری است که از طریق تماس مستقیم منتقل می‌شود (حکیم میسری، ۱۳۶۶، ص. ۳۷۵). واژه تبخاله ۳ بار در هفت/ورنگ آمده است.

منم آن تشنه در ریگ بیابان برای آب هر سویی شتابان

زبان از تشنگی بر لب فتاده لب از تبخاله موج خون گشاده

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۷۱)

جلاب: جلاب شربتی شیرین و گواراست و در ابیات جامی ۴ بار آمده که با یادآوری خاطرات شیرین و تصاویر زیبا درآمیخته است.

پیش او افتاد خالی از گزند یک طبقه پالوده از جلاب قند
(همان، ج. ۲/ص. ۴۴۹)

به گفته ابن سینا غلبه بلغم در بدن رنگ بدن و موی او را سفید می‌کند (ابن سینا، ۱۳۷۰، ج. ۱/ص. ۸۱)

گوش کن از حکیم نادره‌گوی که ز بلغم بود سفیدی موی
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۸۹)

صفرا: صفرا یا زرداب مایعی است که از کبد ترشح می‌شود، در کیسه خاصی (کیسه صفرا) گرد می‌آید و پس از غلظت بافت وارد اثناعشر می‌شود. برای ازمیان بردن انباشتگی صفرا به خوردن چیزهای ترش می‌پرداختند (شاملو، ۱۳۷۷، ص. ۹۳۷). ترشح زیاد صفرا در بدن سبب خشم هم می‌شود. در ۳ بیت جامی از صفرا و خشم رابطه هنرمندانه‌ای ایجاد کرده است.

شورا به گشای چشمه چشم صفرا شکن زبانه خشم

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۲۴۰)

شاه بیمار ز تغییر مزاج و آن دو در کار به تدبیر علاج

(همان، ج. ۱/ص. ۵۸۰)

حنا: جامی حنا را در ۷ بیت به سبب رنگ آن که در دست خودنمایی می کند به کار

برده است:

دلم خون شد چو حنا روزگاری که آوردم به کف زیبا نگاری

(همان، ج. ۲/ص. ۱۵۳)

زهر: در داستان های عامه بعضی شخصیت ها برای رهایی از درد و رنج تصمیم به

نوشیدن جام زهر می گیرند. جامی این واژه را به تنهایی گاهی هم با خواصش ۴۳ بار به

کار برده است.

به جان در خدمت یوسف بکوشید اگر زهر آید از دستش، بنوشید

سرمه: سرمه به سبب رنگ تیره خود در ۴۵ بیت برای خلق تصاویر نو و بدیع

حضور دارد و گذشته از جانشینی رنگ تیره به خاصیت سرمه در روشنی و درخشندگی

چشم و همچنین روشنی بخش بودن آن اشاره دارد.

چشم شهلای او به سرمه سیاه سرمه او غبار نعل سپاه

(همان، ج. ۲/ص. ۳۴۵)

سگ گزیدگی: سگ گزیدگی (هاری) با گاز گرفتن سگ هار در انسان به وجود

می آید و از علائم این بیماری وسواسی و تشنگی و خشکی دهان و ... است، جامی از

این بیماری و نشانه آن هنرمندانه استفاده کرده است.

گفت کزین خیال بگذر زین داعیه محال بگذر

دیدار وی و تو ای رمیده چون آب است و سگ گزیده

(همان، ج. ۲/ص. ۳۰۵)

صندل: تأثیر چوب درخت صندل «سرد است و دافعه حدت زهرها، علت غایی مالیدن خمیر آن پیش از نیایش این است که سر عابد خنک بماند و بدون سرگیجه خواهد توانست توجه خود را یکجا متمرکز کرده و با خضوع و خشوع محور ریاضت و عبادت گردد» (جعفری، ۱۳۵۵، ص. ۴۰۶). جامی ۲ بار در منظومه به خاصیت دارویی صندل اشاره کرده است.

درختیست صندل خنک در مزاج پی علت گرم طبعان علاج

(همان، ج. ۲/ص. ۴۵۵)

شهد عسل: خاصیت عسل شیرینی آن است که جامی هم با همین معنی در ۲ بیت از آن واژه استفاده کرده است.

بادهای دولتش در جام ریخت شهدهای حکمتش در کام ریخت

(همان، ج. ۲/ص. ۴۴۲)

مشک، عنبر، کافور: جامی از تمام ابیاتی که ذیل واژه مشک، عنبر و کافور آورده است علاوه بر خاصیت معطر بودن به ویژگی رنگ آن‌ها در خلق تصاویر مناسب و زیبا، هنرمندانه سود جسته است (واژه مشک در ۹۹ بیت، کافور ۳۰ بیت و عنبر ۴۱ بیت آمده است).

نافه‌ها مشک و طبله‌ها عنبر عقدهای مرصع از گوهر

(همان، ج. ۲/ص. ۴۴۲)

ز انگشتان خونین خامه کردی ز کافوری کف خود نامه کردی

(همان، ج. ۲/ص. ۱۷۱)

عود: عود چوبی سیاه‌رنگ و خوشبو است که به‌منزله یکی از بخورها هم از آن استفاده می‌شود و در این منظومه ۲۲ بار تکرار شده است.

خاشاک تو کش شمیم مشک است ریحان تری و عود خشک است
(همان، ج. ۲/ص. ۳۰۷)

غالیه: غالیه در اشعار جامی به معنای طراوت و تازگی و همچنین بوی خوش در ۱۴ بیت به‌کار رفته است.

چون گره نافه گشاید نسیم غالیه بو گردد و عنبر شمیم
(همان، ج. ۲/ص. ۴۸۹)

قاروره: در لغت‌نامه قاروره به معنی ظرف شیشه‌ای است و در اصطلاح طب سنتی همان شیشه‌ای است که در آن ادرار می‌ریختند تا به طبیب نمایانده شود و طبیب به علت بیماری پی ببرد (دهخدا، ۱۳۹۵، ذیل «قاروره»). جامی در ۶ بیت به معنای طبی آن اشاره کرده است.

سیاه و تنگ چون قاروره قیر متاع ساکنانش غل و زنجیر
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۵۰۵)

نبض: نبض آدم خشمناک در حالت خشم بسیار درشت و بلند است و به‌سرعت و تواتر می‌زند. نبض در حالت شادی غالباً درشت و نرم است و به‌کندی و متفاوتی گرایش دارد، همچنین نبض آدم غمگین، کوچک، ناتوان، متفاوت و کند است، ترس آنی و ناخودآگاه نیز نبض را لرزان و مرتب می‌کند (ابن سینا، ۱۳۷۰، ج. ۱، صص. ۳۰۹-۳۱۰). جامی به ویژگی نبض در ۹ بیت اشاره کرده است.

بدانست کان رنج و درد از دل است تنش لاغر و چهره زرد از دل است
دیگر باره دستش سوی نبض برد به افسانه عشق نبضش فشرد

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/ورنگ جامی _____ زینب نوری سرخنی و همکار

روی به من کن که حبیب توام نبض به من ده که طیب توام
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۴۹۲)

نوشدارو: نوشدارو همان پادزهر است که برای درمان از آن استفاده می‌کردند و
جامی در یک بیت از آن نام برده است.

پیش او لطف همان قهر همان نوشداروش همان زهر همان
(همان، ج. ۲، ص. ۵۹۱)

۲-۲-۲. علم نجوم در فرهنگ عامه

آسمان‌نگری و توجه به ماه، ستارگان و خورشید از دیرباز بخشی از ویژگی‌های ادبی و
فکری شعر فارسی به‌شمار می‌رفته است و بخش مهمی از زیبایی‌های شعر شاعران،
آسمان و نجوم در شعر آنهاست. در این بخش به بررسی اصطلاحات نجومی و
باورهای عامه در هفت/ورنگ جامی می‌پردازیم.

عطارد: عطارد به‌سبب اینکه کوکب بالاست، جایگاه خاصی دارد و جامی به جایگاه
او در ۴ بیت اشاره می‌کند.

درآمد ناگهان از در چو ماهی عطارد حشمتی خورشید جاهی
(همان، ج. ۲، ص. ۱۲۹)

پروین (ثریا): پروین و عربی آن ثریا مصغر ثروی است به‌معنی زن بسیار مال و از
ثروت مشتق است و تصغیر ثریا به‌دلیل خردی ستارگان آن است. جامی از واژه ثریا در
منظومه ۱۵ بار و پروین ۱۱ بار نام برده که منظور از ثریا پرنورترین ستاره و گاهی
بالاترین نقطه آسمان است. همچنین پروین نمودار جمعیت است و اغلب به رشته
مروارید تشبیه می‌شود.

کمر بسته‌ی جوزا بگشای! گوهر عقد ثریا بگشای

سبحه پروین ز کف آویخته اشک ستاره به سحر ریخته

چرخ فلک خرقة ازرق به بر بسته ز جوزا پی خدمت کمر

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۵۰۵)

برج حمل: طبق باور عوام حمل بیت‌الاشرف خورشید است.

میان آن رمه یوسف شتابان چو در برج حمل خورشید تابان

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۱۰۸)

زحل (کیوان): ستاره زحل که آن را ستاره دهقانان و اهل زراعت دانسته‌اند، در اساطیر یونان نیز خدای خرمن و بذر بوده است (مصطفی، ۱۳۵۷، ص. ۶۴۸). در قدیم زحل (کیوان) را دورترین یا بلندترین سیاره و مظهر نحسی و شومی می‌دانستند و همچنین پاسبانی جهان را هم بدان نسبت دادن و این باورها در هفت /ورنگ بازتاب داشته است (زحل ۶ بار، کیوان ۶ بار).

زحل پیکران گشته دربان او ز کیوان بسی برتر ایوان او

(همان، ج. ۲/ص. ۴۴۶)

زهره (ناهید): معناهای مجازی زهره (ناهید) در ادبیات زیبارویی و خنیاگری و همچنین مطربه فلک بودن است و از دلالت‌های دیگر این سیاره در منظومه هفت - /ورنگ، نیک‌خویی، گشاده‌رویی، عشق ورزیدن، ... است. واژه ناهید ۲ بار و زهره ۴۳ بار در منظومه آمده است که می‌توان نتیجه گرفت جامی بیشتر به مفهوم خنیاگری این ستاره توجه داشته است.

زهره را چنگ طربزن به زمین! چند باشد به فلک بزم‌نشین

(همان، ج. ۱/ص. ۵۷۳)

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/اورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

ستاره سهیل: در شعر فارسی سهیل به خاتم، سجاد، سپر، دندان، پیشانی، روی جام مانند شده است و از باورهای عامه آن است که «اگر چرم را لای جگر گوسفند بگذارند مبدل به لعل می‌گردد (مصطفی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۲) و از تابش سهیل چرم یا ادیم یا کیمخت رنگ می‌یابد و جامی در ۵ بیت به این واژه اشاره کرده است.

کرد مجلد سوی جلدش چو میل داد ادیم از سر مهرش سهیل

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۵۴۹)

طالع: در نجوم، احکامی برای انجام هر کاری، سوای کارهای عادی و روزمره مراجعه به تقویم و یافتن طالع و اختیار وقت مناسب توصیه شده است (مصطفی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۷) و سعد و نحس بودن طالع در شعر شاعران فارسی بازتاب فراوان دارد و این واژه در منظومه هفت/اورنگ ۱۹ بار تکرار شده است و در ابیات زیر از جامی طالع با شکوفایی آغاز می‌شود و طبق باور عامه در قدیم برج دلو و ماهی به سعادت‌مندی پایان می‌یابد. در واژه‌های ماهی و دلو ایهام وجود دارد؛ یک بار در معنای لغوی معنای چهره زیبا و دلو، معنای دوم آن‌ها برج دلو و حوت یا همان ماهی است.

ندانم بر چه طالع زاده‌ام من بدین طالع کجا افتاده‌ام من
به نامی زد چو فرخ کاروانی کز ایشان آب‌جویان کاروانی

چو دلو برکشد ناگه ز چاهی شود طالع ز برج دلو ماهی
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲، ص. ۶۲)

گیرد از یمن طالع مسعود همه عالم چو مهدی موعود
(همان، ج. ۱، ص. ۷۱)

ماه: در شعر جامی ۵۹ بار واژه ماه به کار رفته که معمولاً به معنای چهره زیبارو یا استعاره از معشوق بوده است.

سه روز آن ماه در چه بود تا شب چو ماه نخشب اندر چاه نخشب

(همان، ج. ۲/ص. ۹۰)

بهرام: به اعتقاد قدما، هریک از این هفت سیاره فلک مخصوص خود را داشتند که از آن میان فلک پنجم مخصوص مریخ (بهرام) است. بهرام بر فلک پنجم و مشتری بر فلک ششم می‌تابد و رنگ بهرام سرخ است.

چو زد بر کاخ پنجم اشبهش گام گرفت از نعل بوسش بهره بهرام

فشاند از لعل لب بر مشتری در شد از گوهر چو نقطه مشّت او پر

(همان، ج. ۲/ص. ۲۶)

جامی از واژه‌های نجومی مانند: «خورشید ۹۸ بار، جوزا ۵ بار، عطارد ۴ بار، برج ۶ بار، مشتری ۷ بار، اختر ۳۱ بار، دلو ۳ بار و غیره» نیز سود جسته است.

۲-۳. موجودات و پدیده‌های موهوم

اژدها: اژدها از موجودات افسانه‌ای عالمگیری به‌شمار می‌آید که در فرهنگ اقوام گوناگون در شرق و غرب به گونه‌های متنوعی تصور و توصیف شده است. جامی در ۱۸ بیت اژدها را آورده و آن را به تاریکی، شب، غم و فلک تشبیه کرده است و گاهی نماد شر و بدی می‌داند.

دام و دد کرده بر او دندان تیز اژدها بسته بر او راه گریز

(همان، ج. ۲/ص. ۶۲۱)

پری: برخی آن را همان جن دانسته‌اند، اما در تصور عوام پری مؤنث است و معمولاً آن را لطیف‌تر از جن تصور کرده‌اند. پری بسیار زیباست و گاه با فرشته و حوری مترادف به‌کار می‌رود و نیز پری صاحب جادو و نماد قدرت‌های خارق‌العاده روح

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/ورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

یا ظرافت‌های ترانه و تخیل است. در اشعار جامی واژه پری ۱۸ بار ذکر شده و نماد زیبارویی، معشوقی و خوبی سرشت است.

کنیزان پوشیده‌رخ چون پری در آیند در عرض جولانگری

به کف نبض شهزاده بقراط راد نظر بر بتان پریرخ نهاد

(همان، ج. ۲/ص. ۴۶۱)

سیمرغ: پرنده‌ای اسطوره‌ای - افسانه‌ای ایرانی است که می‌توان او را از مهم‌ترین موجودات ادب پارسی شمرد و جامی در ۲ بیت از او نام می‌برد.

یابیش زیر گنبد دولاب همچو سیمرغ و کیمیا نایاب

(همان، ج. ۱/ص. ۱۵۳)

دیو: اهریمن در فرهنگ اسلامی شیطان نیروی شر و در/وستا انگره مینوه شامل دو جزء است. جزء اول به معنی بد و خبیث و جزء دوم که به مینو و منش مربوط است، در کل به معنی خرد خبیث است. دیو در ادبیات جهان به‌خصوص در قصه‌های پریان نماد شر و بدی است و در هفت/ورنگ نیز ۴۵ بار آمده و به معنای شرارت و همچنین به معنای شیطان نیز به کار رفته است.

نسپاری عنان به حيله و دیو نشوی کارخانه دد و دیو

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۱۷۲)

عنقا: عنقا مرغی را گویند افسانه‌ای که بر فراز کوه قاف سکنی دارد، این مرغ هر زمانی که قصد یار کند تخمی نوین گذاشته و آن‌چنان بر روی آن تخم بال بال می‌زند تا خود از حرارت و شوق وصال یار آتش می‌گیرد، می‌سوزد و از خاکستر وجودش، فرزندش بارور و زاده می‌شود (دهخدا، ۱۳۹۵، ذیل «عنقا»). جامی در ۷ بیت از عنقا نام برده است.

پی طعمه سوزنده اخگر خورد چو عنقای مغرب که اختر خورد

بود در دهان وی آتش چو آب نسوزد گلویش ازان تف و تاب
(همان، ج. ۲/ص. ۴۵۴)

غول: غول بیابانی نوعی غول است که دور از آبادی در کوه بیابان ها زندگی می کند و به هر شکلی که بخواهد درمی آید و مردم را از راه به در می برد. کسی در بیابان تنها بخوابد کف پای او را نقد می نویسد و خونسش را می خورد تا بمیرد (هدایت، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۱). جامی در بیتی حیرت را به غول بیابانی تشبیه کرده است.
می روی زادگیر و راحله جوی روز و شب در قفای قافله پوی

ور نه غولی شوی بیابانی هم ز کعبه هم از وطن مانی
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۱۵۵)

هما: قدما معتقد بودند هما مرغی افسانه ای استخوان خوار و بی آزار است که عوام او را فرخنده فال و پیک سعادت می دانستند که هرگاه بر سر کسی بنشیند او را پادشاه کند. در فرهنگ عامه مردم ایران، هما نماد سعادت و خوشبختی به شمار می آید.
جهنده بر زمین خوش بادپایی پرند در هوا فرخ همایی
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۲۷)

۴-۲-۲. چشم زخم و باورهای مربوط به آن

مردم ایران برای دور کردن اثرات بد چشم زخم و دفع بلا و آفت آن، تدابیری اندیشیده اند که خواندن و همراه کردن باطل کننده های آن، مانند حرز و تعویذ از جمله آن هاست. این اعتقاد نزد هندوان نیز متداول است.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/اورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

مژده دادند که سعدی به سحر سفت در حمد یکی تازه گهر

چشم زخمی نرسد گر ز قضا می سزد مرسله گوش رضا

(همان، ج. ۱/ص. ۵۷۹)

نیل یکی دیگر از چیزهایی است که از آن به منزله دفع چشم زخم استفاده می‌شد، همان سوخته‌های سپند است که آن را برای دفع چشم زخم بر پیشانی و بناگوش طفلان می‌مالیدند. جامی نیز از این باور عامه در شعر خود بهره جسته است.

به مه خطی کشید از نیل چون میل که شد مصر جمال‌آباد از آن نیل

نبود آن خط نیلی بر رخ ماه که میلی بود بهر چشم بد خواه

(همان، ج. ۲/ص. ۱۲۸)

در ایران، گاه حرز و تعویذها شامل آیات قرآنی یا جزء آن را بر کاغذ یا پوستی می‌نوشتند و بر بازو می‌بستند.

سرمن خاک پای ایشان کن حرز جانم دعای ایشان کن

خاطر مرام با کشاکش شان وقت من خوش ز قصه خوش

(همان، ج. ۱/ص. ۳۲۰)

پاکبازان از پی دفع گزند از دعا بر بازویش تعویذبند

پنجه‌اش داده شکست سیم ناب دست هر فولادباز و داده تاب

(همان، ج. ۱/ص. ۴۱۱)

جامی در ۲ بیت از چشم‌زخم، ۱۰ بیت از حرز و ۶ بیت از تعویذ صحبت می‌کند.

۵-۲-۲. اعتقادات مربوط به جانوران و پرندگان

جغد: بر اساس باور عامه، جایگاه جغد را در ویرانه می‌دانستند و دلیل آن هم راندن موجودات اهریمنی از ویرانه‌ها بوده است. جامی در ۶ بیت ویرانه‌نشینی جغد و پستی او را یادآور می‌شود.

چرا ز آن آشیان بیگانه گشتی؟ چو دونان جغد این ویرانه گشتی

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۲۱)

جغد مسکین نشسته پهلوی باز چون از آنجا دهندشان پرواز

(همان، ج. ۱/ص. ۸۴)

سمندر: عوام در ایران طینت سمندر را از آتش می‌دانستند که گرمایش در آن اثری ندارد و جامی در ۲ بیت به سمندر اشاره دارد.

شو سمندر چو فروزد آتش باش در آتش او خرم و خوش

(همان، ج. ۱/ص. ۵۹۶)

گربه: مردم ایران گربه را حیوانی بی‌وفا، نمک‌شناس و بی‌چشم‌ورو می‌دانند. جامی هم در ۵ بیت به همین ویژگی‌ها اشاره دارد.

می زند پر شر و بال و بال می کند چرب گربه را چنگال

ور تو گویی که همت عالی کز هوا و هوس بود خالی

(همان، ج. ۱/ص. ۱۵۴)

ماهی: براساس باورهای خرافی، جهان بر پشت ماهی قرار دارد؛ ماهی در آب است؛ زیر آن ماهی گاوی است و زیر گاو صخره و زیر صخره ثری (زمین) و زیر ثری کسی نمی‌داند که چیست. جامی هم طبق این باور در ۴۷ بیت نام او را ذکر می‌کند و به ویژگی‌های دیگرش چون احتیاج او به آب و هوش و گوش ماهی نیز اشاره دارد.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/ورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

قاف تا قاف امتداد دور او تا به پشت گاو و ماهی غور او
(همان، ج. ۱/ص. ۴۳۱)

زنبور عسل: جامی با نگاهی شاعرانه، مؤمنان را چون زنبوران عسل می‌داند و آنچه را در عمل از خود نشان می‌دهند چون عسل پاک و صادق می‌داند.

که بود مؤمن بلند محل به مثل راست همچو منج عسل
(همان، ج. ۱/ص. ۳۲۴)

سایر جانوران و پرندگانی که جامی در هفت/ورنگ از آن‌ها نام برده است: «گاو ۲۳ بار، بره ۵ بار، خر ۳ بار، خرچنگ ۲ بار، مار، سگ ۴۷ بار، روباه ۸ بار، کلاغ ۷ بار، پلنگ ۱۶ بار، شیر ۶ بار، گوسفند ۱۱ بار، گرگ ۳۴ بار، آهو ۵۲ بار، تیهو ۵ بار، باز ۴ بار، میش ۷ بار، نهنگ ۷ بار، غوک ۵ بار».

۶-۲-۲. سایر اعتقادات عامه و اساطیر

مار: قدما دربارهٔ مار اعتقادات گوناگونی داشته‌اند، از جمله مار را خاک‌خوار می‌شمردند و آن را پاسبان گنج می‌دانستند. مار تحت‌تأثیر اسطورهٔ قوم ایرانی همواره در مفهوم منفی به‌کار می‌رود، اما در افسانه‌های ملل مختلف این باور یافت می‌شود که گنج و مار از افسانه‌های کهن در فرهنگ عامه است. همچنین باور دیگری نسبت به این موجود که مهره می‌اندازد و «هرکس آن را صاحب شود، نزد دیگران مقبول و محبوب خواهد شد» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۵۱). در شعر جامی بارها به مهرهٔ مار هنرمندانه اشاره شده است. در بیت زیر جامی واژهٔ مهره را در شکلی ایهام‌برانگیز به‌کار می‌برد. مهره از جهتی با واژه‌های مرتبط تناسب دارد و از جهت دیگر استعاره از اشک است. در این بیت علاوه بر مهرهٔ مار بر رابطهٔ گنج با مار هم تأکید شده است.

بفرمودند پیچان ماری از زر که باشد مهره‌دار از لعل و گوهر

به سیمین ساقدش آن مار گهرسنج درآمد حلقه‌زن چون مار بر گنج
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۱۵۴)

خرمهره: در قدیم مهره‌هایی بود در گردن بعضی از خُران که با کشتنش آن را از گردنش بیرون می‌آوردند. افرادی که این مهره را با خودشان داشتند، دیگران را مطیع امر خود می‌کردند و سخانشان مورد قبول همگان واقع می‌شد. همچنین عامه باور داشتند با وجود این مهره، رزق و روزیشان زیاد می‌شود. محمود کتیرایی می‌گوید: «مهره خر یک چیزی شبیه به بادام درشت و مثل سنگ سفت بود. خرمهره را به عنوان چشم روشنی در روز پاتختی پنهانی برای عروس می‌فرستادند. عروس کمی از آن را می‌سایید و توی حلوا یا شیرینی می‌ریخت و به خوردِ داماد می‌داد» (کتیرایی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲۹). جامی در ۲ بیت به این باور اشاره کرده است.

کی از نقد خود آن کس بهره ببند که عیسی بدهد و خر مهره چند

اگر خرمهره را بدرود کردم چو عیسی آن من شد سود کردم
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۹۷)

آب حیات: آب حیات یا آب حیوان «آب یا چشم‌های است که هر کس از آن بخورد، زندگانی جاوید یابد. اندیشه بقا و زیستن جاودانی، آدمی را بر آن داشته است که در افسانه و تاریخ، راه‌هایی به سوی عمر ابد بگشاید و اگر نه در عالم واقع، لااقل در ضمیر و خیال خویشتن، برای تحقق آن بکوشد (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۱۰). جامی آب حیات را نماد پاکی و معرفت می‌داند و از مضمون عرفانی آن در ۱۰ بیت سود جسته است.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/اورنگ جامی _____ زینب نوری سرخنی و همکار

سکندر به قصد آب حیات کرد عزم عبور بر ظلمات

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۱۷۵)

نان و نمک: مردم نان و نمک را برکت سفره می‌دانند. از این رو، در نزد عوام «نمک قابل احترام و ستایش است. کسی که نان و نمک کسی را بخورد، رهین منت او خواهد بود و کسی که برخلاف آن رفتار کند، نمک‌به‌حرام و نمک‌نشناس، نامیده می‌شود» (هدایت، ۱۳۸۲، ص. ۶۵) و جامی ۱۹ بار به این مضمون در منظومه اشاره کرده است.

دل ریشم نمکخوار لب توست نمکریزی بر او کار لب توست

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۱۴۲)

آدم: آدم ابوالبشر نخستین انسان است که با صفات و القاب خلیفه‌الله، صفی‌الله و معلم‌الاسما نامبردار است و نیز معادل کیومرث ایرانیان است (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۲۸).

کرد یک رخنه درین سور آدم سور فردوس بر او شد ماتم

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۶۱۰)

خضر: خضر در دو داستان در میان مسلمانان شهرت پیدا کرد؛ یکی داستان سفرش به ذوالقرنین و رسیدن به آب حیات و دیگری داستان سفرش با موسی که خضر ارشاد وی را به عهده گرفت (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۳). خضر نزد صوفیان نیز مقامی ممتاز دارد و همچنین رنگ سبز که نماد خضر است آرام‌بخش، تازه‌کننده روح و در بناهای مذهبی نیاکان ما تقدیس می‌شد.

چو طی کرد یکسر بساط بسیط ز خشکی درآمد به اخضر محیط

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۴۷۴)

سلیمان: سلیمان نام پیغمبری است معروف که کوچک‌ترین فرزند داود نبی است که به موجب بیشتر روایات اسلامی، در ۱۰۰۳ ق.م، خداوند حکم نبوت پس از داوود بدو داد. خداوند در رؤیاهای شبانه به وی ظاهر شد و فرمود ای سلیمان هر چه می‌خواهی

بخواه که دعای تو عطا می‌شود. آن حضرت حکمت را طلبید خدای تعالی دولت و احترام را بر آن افزود (شمیسا، ۱۳۷۷، ص. ۱۷۱). اشاره به داستان سلیمان و بلقیس همچنین اشاره به حاکمیت سلیمان و انگشتی او و دانستن اسم اعظم در شعر جامی بازتاب ویژه‌ای دارد.

یکی منشور ملک و مال در مشت یکی مهر سلیمانی در انگشت
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۴۷۴)

اسکندر: در باب اسکندر افسانه‌های زیادی نقل شده است، اما جامی به دستیابی خضر به آب حیات و ناکامی اسکندر از این امر و حکمت اسکندر، همچنین به آینه آهنی او اشاره می‌کند.

یکی زان قبل بنده اسکندر است که اکنون به گرداب مرگ اندر است
(همان، ج. ۲/ص. ۵۰۷)

عیسی: عیسی پسر مریم ملقب به روح‌الله از پیامبران بزرگ است. از معجزه‌های وی این بود که کور مادرزاد و مرض برص را شفا می‌داد و با باد مسیحای خود مرده را جان می‌بخشید (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۵۹۰).

لب نوشین او مسیحادم بامیانی چو رشته مریم
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۲۹۱)

یوسف: پسر حضرت یعقوب از راحیل، زن محبوب او و برادر تنی بنیامین بود. یعقوب دوازده پسر داشت که از آن میان یوسف از همه نیکوروی‌تر بود و گرامی‌تر، و پدر او را سخت دوست می‌داشت (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۴۶۶).
جامی اگرچه یکی از پرشورترین روایت‌ها را از این داستان داشته است به گونه‌ای که به جرات می‌توان گفت که بهترین مثنوی عاشقانه جامی است.

یوسف کنعان چو در زندان نشست بر زلیخا آمد از هجران شکست
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۴۳۱)

درین تلبیس خانه درس تقدیس چو شد تدریس ادریس آسمانی
(همان، ج. ۲/ص. ۴۱)

نوح: نوح یکی از پیامبران الهی است که به دو دلیل نامش ضرب‌المثل شده، یکی عمر طولانی‌اش و دیگر طوفان بزرگی که در زمان او اتفاق افتاده است. هنوز عده‌ای پژوهشگر به دنبال بقایای کشتی بزرگ او — که ایمان‌آوردگان و موجودات را توسط آن نجات داد و عمری را صرف ساخت آن کرد — هستند. در قرآن کریم آمده است: «همانا نوح را به سوی قومش به رسالت فرستادیم و در میان آن‌ها هزار سال، پنجاه سال کم درنگ کرد و چون ستمگر بودند طوفان آنان را فرا گرفت» (عنکبوت: ۱۴). در هفت / اورنگ جامی نوح و کشتی نجاتش بارها در تصاویر نو پدیدار شده است. بنابر روایات پسر نوح نیز از کفار بود که عاقبت در طوفان هلاک شد:

نوح را فرزند چون نااهل بود فطرت او بر غرور جهل بود
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۴۰۷)

به نوح افتاد دین را پاسبانی به طوفان فنا چون غرقه شد نوح
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۴۱)

قارون: پسرعموی موسی بن عمران بود که ثروت زیادی داشت. «ثروتمند معاصر موسی است که با آن حضرت معارضه داشت. نام قارون چهار بار در قرآن آمده است به‌نظر بسیاری از مفسرین او اصلاً از بین اسرائیل و پسرعم حضرت موسی است که گماشته فرعون بر بنی‌اسرائیل بود و از نیکویی روی، او را منور می خواندند» (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۶۴۱).

قارون در فرهنگ اسلامی و به تبع آن در ادبیات فارسی کنایه از کسی است که در اندوختن مال افراط می کند و با داشتن ثروت بسیار که هیچگاه به دردش نخواهد خورد نابود می شود (همان، ص. ۶۴۰). جامی از قارون در شعر خود اغلب برای تنبیه و تذکر به مخاطب سود جسته است:

به عبرت نظر کن که گردون چه کرد! فریدون کجا رفت و قارون چه کرد
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۲/ص. ۴۲۹)

فرعون: نام فرعون ۶۸ بار در قرآن آمده و تماماً مراد از آن فرعون زمان حضرت موسی بوده است که از نظر تاریخی بر رامسس دوم (۱۲۹۸-۱۲۳۲ ق.م.)، دومین نفر از سلسله نوزدهم فراعنه مصر، که از همه فرعونان مصر بدتر و ستمکارتر بود. فرعون در ادبیات اسلامی ایران با الهام از آیاتی که در قرآن آمده به منزله مظهر و مثال تکبر، تجبر، طغیان و سرکشی مشهود است (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۶۲۰). در هفت /ورنگ نیز فرعون همواره شخصیت شرور است که عاقبت فنا می شود و اغلب منصوبان او نیز چون او منفی تعریف می شوند.

یافت از صبر کلیم الله عون جامه در نیل فنا زد فرعون
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۶۱۰)

موسی: موشا، پیغمبر بنی اسرائیل، در زمان فرعون به دنیا آمد. از معجزات موسی ید بیضای او معروف است. تورات نام کتاب مقدس وی است و روایت رؤیت خدا در طور سینا از وی در متون بسیاری نقل شده است (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۷۷۹)

همچو تورات آن کتاب کریم بر کلیم و صحف بر ابراهیم

دیگر انجیل کامده ست فرود بر مسیح و زبور بر داوود
(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۲۴۱)

بازتاب فرهنگ عامه در هفت/اورنگ جامی_____زینب نوری سرخنی و همکار

جامی در شعر خود بارها از داستان‌ها و معجزات پیامبران و اساطیر سخن گفته است: «آدم ۷ بار، اسکندر ۱۹ بار، خضر ۳۱ بار، داوود ۷ بار، سلیمان ۱۱ بار، عیسی ۱۹ بار، نوح ۸ بار، فرعون ۲ بار، قارون ۴ بار و غیره».

جامی در هفت/اورنگ بیشتر از ضرب‌المثل‌ها، کنایات و داستان‌های اساطیری سود جسته که عامه مردم از آن‌ها استفاده می‌کنند و برایشان قابل درک است.

۳. نتیجه

جامی در زمینه دانش طب به‌خصوص از داروهای طبی با تکیه بر خواص دارویی آن‌ها کم‌تر این اشارات در ابیات خود داشته است، لیکن از مضامین طبی تصاویر تعبیر و ترکیبات ویژه‌ای را ساخته است. استفاده بسیار از رنگ داروهای گیاهی و جایگزینی آن‌ها به جای رنگ موردنظر، زیبایی فوق‌العاده‌ای به ابیات او بخشیده است، ولی به‌طور کلی آنچنان که باید از مضامین اشارات سود نجسته است. این موضوع می‌تواند به چند دلیل باشد: اول اینکه جامی با علم طب در حد عامه مردم آشنایی داشته و از سوی دیگر جامی در عصری می‌زیسته است که مردم ایران چون گذشته علاقه‌ای به طبابت و کسب علم طب نداشتند. خود جامی به این موضوع اشاره می‌کند:

که دریغا که دانش‌اندوزان شمع علم شریعت افروزان

علم طب را که کار ایشان بود به نصاری گذاشتند و یهود

(جامی، ۱۳۷۸، ج. ۱/ص. ۳۶۸)

نجوم و باورهای نجومی هم در سطح کاملاً عوامانه و نه‌چندان پیچیده در هفت - /اورنگ بازتاب یافته است. جامی چندان مایل به اظهار علم در زمینه نجوم نیست، در نتیجه در بخش نجوم نیز بیشترین فایده را از اصطلاحات و اسامی کواکب در

تصویرسازی می‌برد و فقط در چند مورد اندک به خواص ستارگان اشاره‌ای گذرا داشته است. همچنین اعتقادات و باورهای مردم در هفت /ورنگ در حد عوام منعکس شده، اما جامی در خلق تصاویر نو طرح مبانی تازه و معانی عالی از شخصیت‌های اساطیری به نحوی فوق‌العاده سود جسته است. اشارات به خصوصیات معجزات و روایات برجای مانده از این شخصیت‌ها در خلال ابیات بر درک هرچه بهتر مخاطب و لذت و شیوایی اثر افزوده و بیانگر بینش عرفانی شاعر است. باتوجه به اینکه بیشترین بسامد شخصیت‌های به‌کار رفته در منظومه هفت /ورنگ عوام هستند، دانش و باورهای شاعر نیز در این منظومه در حد عوام نمود پیدا کرده است. در نتیجه می‌توان به عنصر شخصیت در بررسی فرهنگ عامه توجه ویژه کرد و اذعان داشت که منظومه هفت /ورنگ برای تعلیم عوام سروده شده است.

پی‌نوشت

1. Folklore

منابع

- آشوری، د. (۱۳۸۰). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ. تهران: پیام.
- ابن سینا (۱۳۷۰). قانون در طب. ترجمه ع. شرفکندی. تهران: سروش.
- باقری خلیلی، ا.ا. (۱۳۸۳). باورهای عامیانه طبّی در پاره‌ای از متون ادبی. پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، ۱۴، ۱۳-۴۰.
- بیهقی، ح. (۱۳۶۵). پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران. تهران: آستان قدس.
- شاملو، ا. (۱۳۷۶). کتاب کوچه. تهران: مازیار.
- جامی، ا. (۱۳۷۸). هفت /ورنگ. تصحیح ع. خان‌زاده و ح. احمدی تربیت. تهران: میراث مکتوب.

بازتاب فرهنگ عامه در هفت اورنگ جامی _____ زینب نوری سرخنی و همکار

حکیم میسری (۱۳۶۶). *دانشنامه در علم پزشکی*. به اهتمام برات زنجانی. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.

دهخدا، ع.ا. (۱۳۹۵). *امثال و حکم*. تهران: یاقوت کویر.

ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۴). *باورهای عامیانه مردم ایران*. تهران: چشمه.

ذوالفقاری، ح. (۱۳۸۸). *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*. ج ۱. تهران: معین.

شمیسا، س. (۱۳۷۷). *فرهنگ اشارات ادبیات فارسی*. تهران: فردوس.

کتیرایی، م. (۱۳۷۸). *از خشت تا خشت*. تهران: ثالث.

محبوب، م. ج. (۱۳۸۲). *ادبیات عامیانه ایران (مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران)*. تهران: چشمه.

مصطفی، ا. (۱۳۸۱). *فرهنگ اصطلاحات نجومی همراه با واژه‌های کیهانی در شعر فارسی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هدایت، ص. (۱۳۸۲). *نیرنگستان*. تهران: روزگار.

هدایت، ص. (۱۳۷۷). *فرهنگ عامیانه مردم ایران*. به کوشش ج. هدایت. تهران: چشمه.

هدایت، ص. (۱۳۷۸). *فرهنگ عامه*. تهران: چشمه.

هدایت، ص. (۱۳۸۴). *نوشته‌های پراکنده*. تهران: چشمه.

یاحقی، م. ج. (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.

References

- Bagheri Khlili, A. A. (2004). Folk medical beliefs in some literary texts (in Farsi). *Journal of Humanities and Social Sciences*, 14, 40-44
- Bihaghi, H. (1986). *Research and study of Iranian popular culture* (in Farsi). Astan ghods
- Dehkhodah, A. (2016). *Proverbs and sentences* (in Farsi). Yaghot Kavir.
- Hakim Misari. (1987). *Encyclopedia of Medical Science* (edited by Barat Zanjani). McGill University Institute for Islamic Studies.
- Hedayet, S. (1998). *Folk culture of the Iranian people* (edited by Jahngir Hedayet). Cheshmeh.

- Hedayet, S. (1999). *Popular culture* (in Farsi). Cheshmeh.
- Hedayet, S. (2001). *Nirangestan* (in Farsi). Rozegar.
- Hedayet, S. (2005). *Scattered posts* (in Farsi). Cheshmeh.
- Jami, A. (1999). *Haft oranges* (edited by Ali Khanzad & Hosin Amadi Tarbiat). Mirazeh Maktoob.
- Katirahi, M. (1999). *From clay to clay* (in Farsi). Sales.
- Mahjob, M. J. (2003). *Iranian folk literature (collection of articles about the myths and customs of the Iranian people)* (in Farsi). Cheshmeh.
- Mostafa, A. (2002). *Dictionary of astronomical terms along with cosmic words in Persian poetry* (in Farsi). Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Shamisa, S. (1998). *Dictionary of Persian literature* (in Farsi). Ferdos.
- Shamloo, A. (1997). *Alley book* (in Farsi). Mazyar.
- Sina, A. (1991). *The law in medicine* (translated into Farsi by Abdolrahman Sherafkandari). Sorosh.
- Yahaghi, M. J. (2007). *Culture of myths and legends in Persian literature* (in Farsi). Contemporary Culture.
- Zolfaghari, H. (2015). *Folk beliefs of the Iranian people* (in Farsi). Cheshmeh.
- Zolfaghari, H. (2015). *The great culture of Persian proverbs* (in Farsi). Moein.